

A középkori Székelyföld

vezető kutató: Témavezető: Benkő Elek

2005-2009

(részletes beszámoló)

A most lezárult pályázat fő célkitűzése az volt, hogy három korábbi OTKA-projektre támaszkodva (*Erdély középkori településtörténete*, 1991—1994, T—4690; *Régiók, települések és mesterségek a középkori Magyarországon*, 1995—1998, T-018378; *A középkori Székelyföld régészeti kutatása*, 1999-2002/2003. dec. 31., T—30640, mindhárom projektvezetője Benkő Elek) összefoglalja mindazt, amit a régészet és a történelemkutatás eszközeivel a középkori Székelyföldről, illetve a középkori székelyekről kideríthető. E munkához felhasználtuk a természettudományok segítségét is, ami részben célzott vizsgálatokat és rájuk épülő elemzéseket (állatsont leletek, középkori embertani anyag), részben természettudományos kormeghatározást (dendrokronológia és radiokarbon datálás) jelent. A munka felölelte a székelyföldi múzeumok idevágó régészeti anyagának kutatását, szükség szerinti újraértékelését és dokumentálását, az új ásatások folyamatos nyomon követését, legfontosabb eredményeinek összegzését, a székelyföldi középkori várak, védelmi célra létesített, illetve használt barlangok és sáncvonulatok műszeres felmérését, a Székelyföld legfontosabb középkori templomai és udvarház maradványai periodizált alaprajzainak elkészítését, a tárgytörténeti szempontból felhasználható középkori falkép- és faragványrészletek összegyűjtését, a publikált középkori írott források és kartográfiai anyag széleskörű felhasználását, egy esettanulmánynál (Csíksomlyó) a közöletlen levéltári anyag publikációs igényű feldolgozását is.

Ami a projekt konkrét, vállalt feladatait illeti, a következőkről számolhatunk be.

I. Egy, a közelmúltban feltárt, rendkívül gazdag leletanyagot rejtő, 15—16. századi székelykeresztúri udvarház monografikus feldolgozása elkészült és 2008-ban nyomtatásban megjelent (Benkő Elek—Székely Attila: *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Budapest 2008.). A feldolgozás és a nyomdai előkészítés a tervezettnél jóval hosszabb ideig tartott, ugyanis munkánk során a vártnál bonyolultabb, csak szerteágazó szakirodalom és okleveles anyag áttekintése nyomán elemezhető történeti problémakörbe (a székelyföldi nemesség részleteiben még nem tisztázott kérdésébe) bonyolódtunk, ami egyrészt teljességre törekvő okleveles-irodalmi gyűjtést, másrészt a székelyföldi nemességgel kapcsolatos egyházi és világi emlékek részletes vizsgálatát igényelte (udvarházak, donátorábrázolások, reprezentációs elemek stb.). Munkánkat lassította az összetett, több kályharekonstrukciót is eredményező régészeti értékelés, illetve a tervezettnél csaknem duplájára bővülő, nyomdakész táblákba rendezett illusztrációs anyag összeállítása, amivel jóval túlléptük az eredetileg tervezett terjedelmet. A több szempontú értékeléshez vezető munkában igen értékes szerepet vállalt Gál Erika, a gazdag állatsontanyag példás feldolgozásával és elemzésével.

A középkori székelyföldi nemesség szerepéről és tárgyi emlékeiről külön tanulmány készült (Benkő Elek: *Nemesség és nemesi reprezentáció a középkori Székelyföldön*. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve, sajtó alatt)

II. A késő középkori, kora újkor csíksomlyói ferences kolostorra vonatkozó kéziratok források (oklevelek, számadáskönyvek és leltárak, elbeszélő források) kiválasztása, átírása és ismételt összeolvasása, illetve jegyzetelése nyomán már a sajtó alá rendezéshez közeledik a tervezett forráskiadvány (Muckenhaupt Erzsébet, Csíki Székely Múzeum), amit a régi épülettel és felszerelésével, illetve gazdasági-mindennapi életével kapcsolatos tanulmány vezet be (Benkő Elek). E munka fontos része a dendrokronológiai vizsgálatokat is hasznosító építéstörténet, a környék ismételt terepbejárására, illetve az elmúlt évek kisebb ásatásaira támaszkodó régészeti-topográfiai elemzés, továbbá a fennmaradt ingó emlékek áttekintése. Ez utóbbi téren fontos új

eredményeket hozott az eredetileg késő-gótikus szárnyasoltár számára készült, utóbb, az itt történt csodák miatt önálló kegyszoborrá átalakított Mária-szobor szakrestaurátor (Mihály Ferenc) segítségével történt részletes vizsgálata. A kutatás kiterjedt a faanyagra, az eredeti színezésre, továbbá a későbbi átfaragásokra és kiegészítésekre, valamint a szobor tartozékaira (koronák, jogar és az egykori öltöztetés nyomai).

III. A pályázat alapvető célja a középkori Székelyföld régészetét és történetét felölelő monográfia (*A középkori Székelyföld*) elkészítése volt. A munka három részből áll: 1) több fejezetre oszló történeti-régészeti összefoglalás, terjedelmes illusztrációs anyaggal (Benkő Elek); 2) a székelyföldi középkori állatcsontanyag vizsgálata és értékelése (Gál Erika); 3) A középkori Székelyföld embertani anyagának teljességre törekvő feldolgozása (Fóthi Erzsébet, Bernert Zsolt, Hajdu Tamás).

1. A munka legnagyobb részét a több szálon futó történeti-régészeti régészeti összefoglalás teszi ki. Ennek érdekében az alábbi munkákat végeztük:

a) Helyszíni műszeres felmérések nyomán elkészült a legfontosabb Árpád-kori eredetű, de eddig csak hiányosan felmért várak (Firtosváralja-Firtos vára, Homoródoklánd-Kustaly vára, Parajd-Rapsonné vára, Székelyudvarhely-Budvár, Székelyvarság-Tartód vára,) illetve középkori-kora újkori erődített védbarlang ok (Máréfalva, Telekfalva stb.) részletes alaprajza (Sófalvi András, Haáz Rezső Múzeum Székelyudvarhely és Serfőző Antal, Geogold Kft.). A barlangfelmérésekről előzetes közlemény született (Sófalvi András: *Telekfalvi ásatások*. Várak, Kastélyok, Templomok 4/2008. 2. sz. 16-19.; Sófalvi András: *Telekfalvi védbarlangok*. Örökségünk 2/(2008. 2. sz. 4-5.). Egy várról (Homnoródoklánd-Kustaly vára) részletes anyagközlés készült (1. alább).

b) A projekt folyamán több kulcsfontosságú, vitatott keltezésű székelyföldi emlékből származó faszén-, illetve állatcsont minta radiokarbon vizsgálata történt meg (Debrecen, ATOMKI). Ennek legfontosabb eredményei:

b.1) Udvarhelyszék keleti, havasalji peremén húzódó sáncvonulat (Ördögútja, Kakasborozda) régészeti átvágásai (Sófalvi András munkája, székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum) kiderítették, hogy a földtöltés belseje leégett faszervezet (gerendaváz vagy palánk) maradványait rejt. Mellettük azonban semmiféle, régészetileg keltezhető egyéb lelet nem került elő. A megvizsgált 6 faszén minta egységesen 7-9. századi keltezésre eredményezett, így a sáncvonulatot – az eddigi vélekedésekkel ellentétben – törölhetjük az Árpád-kori határvédelem emlékei közül.

b.2) Két kis méretű, Árpád-kori kővár (Homoródoklánd-Kustaly vára és Felsőrákos-Rikavára) közelebbi keltezése a 11-13. századon belül eddig a régészeti szakirodalom élesen vitatott kérdése volt. A Kustaly várából származó 3 faszén és egy állatcsont minta, illetve a Rikavárából származó 1 állatcsont minta (Sófalvi András, illetve Bordi Zsigmond Loránd ásatásából) radiokarbon keltezése a 11. század legvégétől a 12. század közepéig terjedő időszakot ölelte fel. Erre az időszakra utal a feltárt, viszonylag gazdag kerámia anyag értékelése is. A felmérések és a pályázat futamideje alatt lebonyolított hitelesítő ásatások eredményei nyomán az egyik várról részletes publikáció született (Sófalvi András: *Kustaly vára*. Castrum 2009. 1. 5-30.)

b.3) A felmérések és a radiokarbon keltezések eredményei beépültek két, a középkori Székelyföld településtörténetéhez kapcsolódó, készülő PhD-értekezésbe: Sófalvi András: *Várak és védelmi objektumok Udvarhelyszék középkori és fejedelemségségi településtörténetében*; Botár István: *A Csíki-medence középkori településtörténete* (témavezető: Benkő Elek).

c) A mezővárosi fejlődéshez, illetve a késő középkori falusi-mezővárosi lakóházak és kerámia kutatásában kulcsemléknek számít Székelykeresztúr középkori eredetű piacterén egy teljes középkori telekre (Szabadság tér 29.) kiterjedő feltárás (2001-2006), ahol az igen gazdag leletanyag restaurálásához, fényképezéséhez, rajzolásához (kályhacsempék), továbbá az összesítő alaprajz és a fontos részletek publikációs igényű megrajzolásához a projekt igen nagy segítséget nyújtott. Külön említjük az egymásra épült, felszíni, a 13. század végétől a 15. század elejéig tartó lakóépületek

sorozatát, amelyeket érmek és radiokarbon mérések is meglehetősen jól kelteznek és jelentős leletanyagot eredményeztek. A feltárt állatsont anyag, a vas- és csontművességre utaló leletek, továbbá a falusi fazekasság szintjét meghaladó városi kerámia (köztük számos asztali edény) révén a 14-15. századi székely mezővárosok jellemzéséhez igen lényeges új adatokhoz jutottunk.

d. Helyszíni kutatóutak keretében összegyűjtöttem azokat a fontos, de korábban nem dokumentált régi múzeumi leleteket, amelyekre az összefoglaló munka illusztrációi összeállításakor feltétlen szükség volt. Ugyanez vonatkozik a középkori templom-, kolostor- és udvarház alaprajzokra, egyes tanulságos lelőhelyek felkeresésére és fotózására, az új ásatások és szórványleletek dokumentálására, a témához kapcsolódó előadások és publikációk nyomon követésére, a kollégáimmal folytatott rendszeres konzultációra (Benkő Elek)

e) A fenti gyűjtőmunka során körvonalazódott egy olyan hosszabb esettanulmány igénye, amelyre az összefoglaló kötet tervezésekor még nem gondoltam: a Székelyföld zárt tömbjétől elkülönülő, minden oldalról vármegyékkel (Torda megye, Fehér megye) körülvelt Aranyosszék esetére. A régészeti eddig alig kutatott, gazdag műemléki, kartográfiai és középkori okleveles anyaggal, kiaknázatlan 16-18. századi levéltári anyaggal rendelkező terület a középkori székely történelem számos fehér foltját világítja meg (területek átadása a székelyeknek, a korábbi településhálózat sorsa, várak használata és mezővárosok kialakulása, a székely előkelők és a megyei nemesség kapcsolata stb.). E részletek kidolgozása szintén a projekt keretében történt, kolozsvári és aranyosszéki, illetve torockói kutatóutak eredményeit is felhasználva.

2. A székelyföldi állatsont anyagot Gál Erika dolgozta fel. Az átnézett anyag tartalmaz középkori falusi (Csekefalva-Lok, Marosszentgyörgy-Gyéra alja), mezővárosi (Székelykeresztúr belterülete, a mai Szabadság tér lelőhelyei), illetve Árpád-kori várakból (Felsőrákos-Rika vára, Homoródoklánd-Kustaly vára) és ferences kolostorból (Marosvásárhely) származó leletegyütteseket. Ezek elemzésével a székelyföldi háziállatok sajátosságairól, a vadászott állatokról, köztük a 18. század folyamán kipuштult bölényről fontos új megállapításokat sikerült tenni.

5. A Természettudományi Múzeum Embertani Tára (Fóthi Erzsébet és munkatársai) közreműködésével a kutatás jelen szintjén lezártuk a középkori Székelyföld embertani anyagának módszeres vizsgálatát. E munka felölelte a 12. századi petőfalvi és zabolai temető (Kovácsna megye) most először teljes egészében összegyűjtött és egységesen felmért embertani anyagát, továbbá valamennyi olyan templom körüli temető részletet, ahol értékelhető sírszámú középkori-kora újkori temetkezés került elő (Csíksomlyó-r.kat. plébániatemplom, Csíkszenttamás-Csonkatorony, Kányád-Régi temető, Szentábrahám-Templomdomb, Szárhegy-r.kat. plébániatemplom, Székelykeresztúr-r.kat. templom, Székelyudvarhely-Szentimre, valamennyi Hargita megyében).

A petőfalvi és a zabolai temető embertani vizsgálatának egyik fontos eredménye az, hogy – jóllehet az antropológiai anyag alapvetően europid vonásokat mutat -- csaknem minden jellegzetes részlet esetében enyhe mértékben mongolid nyom érzékelhető ki a férfi és a női koponyák többségén. Az europidokra jellemző átlagtól a mongolidokra jellemző átlag felé történő enyhe eltéréstől arra lehet következtetni, hogy e népesség kialakulása olyan területen mehetett végbe, ahol a 12. századot megelőzően a túlnyomó lélekszámú, hosszúkoponyájú europid lakosság kisebb lélekszámú ázsiai eredetű lakossággal élt együtt. A mongolidokra jellemző jegyek halvány és sporadikus előfordulása alapján ennek az együttélésnek több generációval, talán több évszázaddal a zabolai és a petőfalvi megtelepedés előtt kellett történnie. Ennek közelebbi helyére és történeti kontextusára azon temetők kora és elhelyezkedése utalhat, amelyek a tíz koponyaméret középértékére épülő, ún. Penrose-távolság alapján a zabolai és petőfalvi temető legközelebbi párhuzamai. Petőfalva esetében a legközelebbi kapcsolatot – távolodó sorrendben -- Garabonc-Ófalu I (Zala m.) és Alsórajk-Határi-tábla (Zala m.) Karoling kori köznépi temetője (9. század 2. fele), Keszthely-Városi temető (Zala m.) Keszthely kultúrára és avar kori anyaga (7–9. század),

Dunaradvány--Virt (Komárom m., Szlovákia) közép- és késő avar kori temetője, Zalavár-Kápolna (Zala m.) templom körüli temetője (11. sz. közepe—13. sz. közepe), Kál-Legelő (Heves m.) lelőhelyen kiásott 10. századi, árokkal körülvett temetőrészlet embertani anyaga, végül Mikulcice I (Morvaország) templom körüli, 9. századi temetője jelenti. A zabolai temető párhuzamai – némi eltéréssel – szintén a fenti körből kerülnek ki.

A középkori Székelyföld c. kötet szerkesztés, képszerkesztés, illetve nyomdai előkészítés alatt áll, megjelenése 2010 nyarára várható.

Legfontosabb megállapításait magyarul (Benkő Elek: *A középkori székelyek*, sajtó alatt), illetve németül (Benkő, Elek: *Mittelalterliche archäologische Funde im Szeklerland*. In: *Die Szekler in Siebenbürgen*. Hg. von Harald Roth. Köln—Weimar—Wien 2009. 13—43.) is összefoglaltam.

III. A pályázat kezdetén *Székelyföldi kályhacsempék, 15—17. század* munkacímmel tervezett monográfiát a fenti, egyre összetettebbé váló munkák miatt nem sikerült elkészíteni. Megvalósult belőle a régi ásatási és szórvány leletek teljességre történő felmérése (leírás, méretek, profilrajz, fotó) a csernátони, csíkszeredai, gyergyószentmiklósi, marosvásárhelyi, sepsiszentgyörgyi, székelykeresztúri és székelyudvarhelyi múzeumban), a fényképek digitális feldolgozása és méretezése az MTA Régészeti Intézetében, kiterjedt hazai és külföldi szakirodalmi gyűjtés, továbbá több kályhatípus rekonstrukciós kísérlete. Ezek az eredmények részben *A középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön* c. monográfiában, részben *A nemesség és nemesi reprezentáció a középkori Székelyföldön* c. tanulmányban hasznosultak, illetve külön fejezetét képezik *A középkori Székelyföld* c. nagy összefoglalásnak. A munka elkészítéséről természetesen nem mondtunk le, a kötet lezárása és megjelentetésre való előkészítése viszont már pályázati háttér nélkül is megoldható.

Budapest, 2010. január 29.

Benkő Elek
MTA Régészeti Intézete